BELGİ

Sayı 18 (Yaz 2019/II) 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Atatürk'ün Samsun'a Çıkışının 100. Yılı Anısına

DOI:10.33431/belgi.561138 **Araştırma Makalesi/**Research Article

TÜRK – AMERİKAN MÜTTEFİKLİĞİNDE 'PEŞREV' DÖNEMİ: ÖDÜNÇ VERME-KİRALAMA PROGRAMINDA TÜRKİYE*

PRELUDE IN THE TURKISH AMERICAN ALLIANCE: TURKEY IN THE LEND-LEASE PROGRAM

Efe SIVIŞ**

Geliş Tarihi/Received:06.05.2019 **Kabul Tarihi/Accepted:**17.06.2019

SIVIŞ, Efe, (2019), "Türk – Amerikan Müttefikliğinde 'Peşrev' Dönemi: Ödünç Verme-Kiralama Programında Türkiye" Belgi Dergisi, C.2, S.18, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2019/II, ss. 1525-1543.

Öz

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından müttefiklik ilişkisi kuran Türkiye ve ABD'nin iş birliği savaşın başlangıcından kısa bir süre sonraya dayanmaktadır. Roosevelt Hükümeti'nin Mihver bloğuna karşı olan Müttefik devletleri nezdinde başlattığı destek süreci Amerikan Kongresi'nden geçen "Ödünç Verme-Kiralama Yasası" ile ifadesini buldu. Bu çalışmada Türkiye'nin de yardım kapsamına alındığı Ödünç Verme-Kiralama Programı, Amerikan Dışişleri Bakanlığı belgelerinin Türkiye dosyalarından faydalanılmak suretiyle incelenmiştir. Çalışmada Türkiye'nin uygulamaya yönelik eleştirileri, girişimleri ve söz konusu girişimlerin Anglosakson muhatapları nezdindeki yansımaları yer almaktadır. Diğer yandan dönemin Alman hükümetinin Türkiye'nin söz konusu programa alınmasına yönelik verdiği tepkiler Amerikan arşiv belgelerinden izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ödünç Verme-Kiralama Programı, Türk – Amerikan İlişkileri, Türk Dış Politikası, Amerikan Dış Politikası, Amerikan Yardımları*

Abstract

The cooperation of Turkey and U.S. who established a multi-faceted diplomatic alliance following the World War 2, dates back to beginning of the war period. The act of Roosevelt government initiated a specific program that aimed at supporting Allies against Axis found its expression with Lend and Lease Bill that was passed from American Congress. This article tackles with Lend and Lease program in the light of U.S. National Archival Documents related with Turkey. In the article Turkey's criticisms regarding the application of the program and their reflections on the Anglosaxon block are analyzed. On the other hand, the reaction of Hitler's administration towards Turkey's inclusion to the program is tracked from American archival documents.

Keywords: *Lend-Lease Act, Turkish American Relations, Turkish Foreign Policy, American Foreign Policy, American Aids*

*Bu çalışmada varılan sonuçlar ve arşiv belgeleri yazarın çalışmaları içinde ilk kez kullanılmıştır. Yazarın lisansüstü, doktora tezi ve daha önce yayınlanan kitabından üretilmemiştir.

**Dr. Öğretim Üyesi, Fenerbahçe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, efe.sivis@fbu.edu.tr,(orcid.org/0000-0002-1553-3454).

A. **Giriş**

Amerika Birleşik Devletleri, İkinci Dünya Savaşı başladığında savaşa aktif olarak katılmayıp tarafsızlığını açıklasa da tedrici olarak 1941 yılının Mart ayından itibaren önce Ödünç Verme-Kiralama Programı kapsamında Müttefik devletlere yönelik yaptığı savaş malzemesi yardımlarıyla dolaylı olarak, daha sonra 7 Aralık 1941 tarihinde gerçekleşen Pearl Harbor baskınını takiben fiilen savaşa katıldı. Amerikan hükümetinin savaşın çıkmasından yaklaşık bir yıl sonra İngiltere'nin başı çektiği Müttefik Bloğu'na ekonomi ve silahlanma alanında destek verme yönünde bir siyaset takip ettiği görülmektedir. ABD'nin bu kararında Japonya'nın 27 Eylül 1940 tarihinde Mihver Bloğu'na katılması ve Hitler güçlerinin savaşın başında Avrupa'da kıtasında elde ettiği askeri zaferlerin etkili olduğu görülmektedir. Söz konusu gelişmeleri takiben Amerikan Senatosu, 8 Mart 1941 tarihinde Amerikan Başkanına "milli savunmanın çıkarı ve savunmaları Amerikan savunması için hayati gördüğü devletlere kendi uygun gördüğü koşullarda askeri dâhil her türden malzemeyi satma, kiralama ve ödünç verme" yetkisi veren bir yasa çıkardı. Söz konusu yasa, 11 Mart 1941 tarihinde Başkan tarafından imzalanarak yasalaştı.[1]

ABD, söz konusu yasa uyarınca İngiltere'ye 27 Mart 1941 tarihinde 7 milyar dolar tutarında bir destek sağladı. İngiltere, savaş boyunca "Ödünç Verme-Kiralama Yasası" kapsamında toplamda 31 milyar dolar değerinde yardım aldı. Yasa, İngiltere'nin ve diğer ülkelerin borçlarını geri ödemesini öngörse de İngiltere bu tutarın tamamını hiçbir zaman geri ödemedi. ABD, aynı yasa kapsamında Sovyetler Birliği'ne 11 milyar dolar, Fransa'ya 3 milyar dolar ve Çin'e 1,5 milyar dolar değerinde destek sağladı. Bu devletler de benzer şekilde aldıkları borçları ABD'ye hiçbir zaman geri ödemediler.[2] ABD Ödünç Verme-Kiralama kapsamında, beş yıl içinde toplamda yaklaşık 60 milyar dolar tutarında yardım yaptı.[3] Yardım kapsamında Avusturya, Belçika, Bolivya, Brezilya, Kanada, Şili, Çin, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Çekoslovakya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, El Salvador, Etiyopya, Fransa, İran, Yunanistan, Guatemala, Haiti, Hindistan, Honduras, İzlanda, Irak, Liberya, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Nikaragua, Norveç, Paraguay, Peru, Polonya, Güney Afrika, Türkiye, Birleşik Krallık, Sovyetler Birliği, Uruguay, Venezuela ve Yugoslavya'dan oluşan kırk bir devlete yardımlarda bulunuldu.[4]

Ödünç Verme-Kiralama Programı'nın amacı esasen Amerikan yardımlarının uzun vadeli kredilerle temin edilmesini sağlamaktı. Söz konusu programdan önce ABD, Avrupalı devletlere "Peşin Öde – Götür Politikası" kapsamında mühimmat yardımı yapıyordu. 4 Kasım 1939 tarihinde yasalaşan "Peşin Öde-Götür Yasası", isminden de anlaşılacağı üzere İngiltere'nin nakit ödeme yapmak suretiyle ABD'den savaş malzemelerini almasını öngörüyordu.[5] Ne var ki İngiltere'nin savaş koşulları nedeniyle ekonomik zorluğa düşmesi, nakit ödemeler gerçekleştirmesini olanaksız hale getirdi. Ödünç Verme-Kiralama Programı, başta İngiltere'nin söz konusu nakit sıkıntısına cevaben oluşturuldu.

Ödünç Verme-Kiralama, ABD'nin kendi topraklarının güvenliğini temin etmesi adına bir araç olarak ortaya çıktı. Böylece saldırılar Amerikan topraklarına varamayacak ve Mihver bloğuna karşı savaşan Müttefik devletler askeri ve endüstriyel kaynaklarını sağlamlaştırmış olacaktı. Dönemin Ödünç-Verme Kiralama Programı'nın yöneticisi olan Edward Stettinius'un kişinin sözleri, ABD'nin söz konusu stratejiyle gerçekleştirmeyi

1 Edward R. Stettinius Jr., *Lend-Lease: Weapon for Victory*, Macmillan Co., New York, 1944, s.112

2 Çağrı Erhan, *Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, S.51, 1996, s. 259-273

3 Charles Smith, *Lend-Lease to Great Britain 1941-1945*, Southern Quarterly; Hattiesburg , V.10, Iss. 2, 1972, s. 195-208.

4 Ayşegül Kars Kaynar, İhsan Seddar Kaynar, ABD-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde "Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması", Övgü Kalkan Küçüksolakj, Abdullah Muhsin Yıldız (ed.), Current Debates in International Relations & Law: Current Debates in Social Sciences Series Volume 24, IJOPEC, 2018, s. 110

5 Stettinius Jr., age., s. 20

amaçladığı hedefleri göstermektedir: "*Kendi vatanımızı diğerlerinin (Müttefiklerin) kendilerini savunmalarına yardım ederek koruyacağız*."[6]

Benzer şekilde dönemin Amerikan Başkanı Franklin D. Roosevelt'in Ödünç Verme-Kiralama'ya ilişkin planlarını açıklamasında önceliğinin tehlikenin Amerikan topraklarından uzak tutulması olduğu anlaşılmaktadır : "*Bir komşunun evi yanıyorsa, bahçe hortumunuzu evi yanan komşunuza ücretsiz olarak kullanması için verirsiniz ve sadece yangın sonrasında hortumu geri vermesini beklersiniz. Bunu yapmanızdaki motivasyon iki türlüdür: Birincisi komşuluk dürtüleri, ikincisi ise yangının kendi evinize sıçramasını önlemek*"[7]

ABD'nin 1823 tarihli Monroe Doktrini'nden itibaren dış politikasını oluşturan başlıca unsurlardan olan İzolasyonizm prensibi, 1937 yılında Kongre'den geçen Tarafsızlık Yasası ile perçinlenmişti. Ne var ki söz konusu yasanın bir bakıma delinmesi için Ödünç Verme-Kiralama Programı ihdas edildi. Böylece ABD, faşist Almanya ile savaşan devletlere her türden malzemeyi satış, trampa, ödünç verme, kiralama hakkını elde etmiş ve buna yasal zemin hazırlamış oldu. Yasanın öngördüğü yardımlardan hangi devletlerin yararlanacağı ise Başkan'ın uhdesine bırakılıyordu.[8]

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında takip ettiği siyaset literatürde aktif tarafsızlık olarak adlandırılmaktadır. Ankara Hükûmeti savaşın öncesinde, 19 Ekim 1939 tarihinde İngiltere ve Fransa ile "Üçlü İttifak Antlaşması" imzalamış ve açıktan bir pozisyon almışsa da savaşa bizzat girmekten imtina etmiştir. Üçlü İttifak Antlaşması, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'dan ekonomik ve askeri yardımlar temin etmesini öngörüyordu. Ne var ki savaşın başlangıcından kısa bir süre sonra Hitler Almanya'sı tarafından işgal edilen Fransa'nın Türkiye'ye yardım yapma olanağı kalmadı. Antlaşmanın diğer tarafı İngiltere ise savaşın ekonomik zorluklarını çekiyordu. Londra, İsmet İnönü'nün savaşa girmesi için şart koştuğu beklentilere cevap verecek ekonomik ve askeri güce sahip değildi. Buna rağmen Churchill Hükûmeti, Türkiye'nin savaşa girmesi yönünde baskısını savaş seyri içinde artırdı. Parlamenter sistemle yönetilen Türkiye'de dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün ağırlığı dış politikada da belirgindi. Türk dış politikasını yakın kurmaylarıyla beraber tayin eden İnönü'nün, Churchill'in kendilerini savaşa sokma ısrarlarına askeri ve ekonomik yardımların yetersiz olduğu argümanıyla mukabele ettiği görülmektedir.[9]

Dönemin Amerikan Başkanı Franklin Roosevelt'in 8 Aralık 1940 tarihli teklifi üzerine Amerikan Kongresi tarafından 11 Mart 1941 tarihinde kabul edilen Ödünç Verme-Kiralama Yasası, Üçlü İttifak Antlaşması kapsamında Türkiye'ye yönelik yükümlülüklerini yerine getirmekte zorluk yaşayan İngiltere'nin belirli nispette rahatlamasına yol açmıştır. ABD, Ödünç Verme-Kiralama Programı kapsamına dâhil ettiği Türkiye'ye yaptığı yardımların büyük bir bölümünü doğrudan gerçekleştirmemiş söz konusu yardımları İngiltere üzerinden transfer etmiştir. Böylece Ödünç Verme-Kiralama Programı kapsamında ABD tarafından gönderilen yardımlar bir bakıma İngiltere'nin Türkiye'ye karşı yükümlülüklerine mahsup edilmiştir.

B. **Ödünç Verme – Kiralama Yasası: İşleyiş ve Türkiye'nin Kapsama Alınması**

1.Türkiye'nin Programa Giriş Süreci

İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde Türk ekonomisinde belirgin bir Alman etkisi

6 Stettinius Jr., age., s. 4

7 Francis Walton, *Miracle of World War II*, Macmillan Co., New York, 1956, s. 112

8 Ödünç Verme-Kiralama Programına ilişkin kapsamlı çalışmalar için bkz. George C. Herring, *Aid to Russia, 1941-1945: Strategy, Diplomacy, the Origins of the Cold War*, New York, Columbia University Press, 1973, Warren F. Kimball, *The Most Unsordid Act: Lend-Lease, 1939-1941*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1969.

9 İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk dış politikasının temel belirleyicisi konumundaki İsmet İnönü'nün takip ettiği siyasete ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War: An 'Active' Neutrality*, Cambridge University Press , Cambridge, 2004

görülmekteydi.[10] Türkiye'nin politika üreticileri, söz konusu etkiyi kırmak adına 1939 yılında Üçlü İttifakı imzaladıkları İngiltere ve Fransa'ya yönelse de, imzacı taraflar Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu yardımları yapmaya muktedir değildi. Bu nedenle ABD'nin savaş sırasında Türkiye'ye yönelik ilgisinin kaçınılmaz olarak arttığı görülmektedir. Türkiye, savaş sırasında savaşan taraflardan olabildiğince silah alma eğilimindeydi. Türk ordusunun 1940 yılında savaşa hazır olmadığı ve gerekli mühimmattan yoksun olduğu ortadaydı.[11] Buna rağmen savaşa ekseriyetle savunma odaklı da olsa savaşa hazırlık kapsamında değerlendirilebilecek adımlar atılmıştır. Türk Hükümeti, halka yönelik ışıkların söndürülmesi, karartma yapılması gibi uyarılarda bulunmuş, özellikle Konya'da halkın olası hava saldırılarına karşılık alması gereken önlemleri detaylı bir biçimde açıklamıştır.[12] Diğer yandan Karadeniz'den Marmara'ya uzanan bir savunma hattı oluşturulmuş ve söz konusu hat ismini Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'tan almak suretiyle Çakmak Hattı olarak isimlendirilmiştir.[13]

Türkiye, insan gücü açısından güçlü olmasına rağmen çağdaş teknolojilerle mücehhez değildi. Modern bir ordunun güçlü ekonomiye ve hammadde kaynaklarına sahip olması gerekirken Türkiye, topraklarında bulunan ve modern silah yapımında hayati önemi haiz krom madeni rezervlerine rağmen bunu işleyecek endüstriyel kapasiteden uzaktı.[14] Dolayısıyla Türkiye, Amerikan yardımlarına ihtiyaç duyuyordu. ABD, Türkiye'ye destek sağlama kararını 1941 yılının Mart ayında aldı.[15] Böylece Türkiye, 30 Kasım 1941 tarihinden itibaren Amerikan desteklerinden yararlanmaya başladı. Türkiye söz konusu yasa kapsamında 1941 – 1944 yılları arasında, ABD'den toplamda 95 milyon dolar tutarında savaş malzemesi sağladı.[16] Ödünç Verme-Kiralama Yasası'nın çıkması, Türk basınında da olumlu karşılandı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye yakınlığıyla bilinen Necmettin Sadak, Amerikan sanayisinin Almanya'dan daha ileride olduğunu ve Amerikan yardımlarının ulaşması halinde Almanya'nın İngiltere ile baş edemeyeceğini savunan bir yazı kaleme aldı.[17]

İngiltere'nin savaşın başından itibaren Türkiye'ye savaşa katılma yönünde yaptığı baskıların akim kalması ve 1944 yılında Türkiye ile İngiltere arasında gerçekleşen son müzakerelerin de sonuç vermemesi, İngiltere'nin Türkiye'nin savaşa girmesine yönelik umutlarının sona ermesine neden oldu. ABD'nin Türkiye'ye yönelik yardımları bu tarihten sonra kesildi. Ne var ki Türkiye'nin 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya'ya ve Japonya'ya savaş ilan etmesiyle iki devlet arasında ilk yazılı akit niteliğindeki "Ödünç Verme ve Kiralama ve Mutalebelere Mütaallik Anlaşma" imzalandı ve Türkiye'ye yönelik Amerikan askeri yardımları sürdü.[18] Söz konusu antlaşma, Türkiye'ye yapılacak yardımları İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle sınırladığından savaşın bitmesiyle bu yardımlar kesildi. ABD Başkanı Harry Truman, Japonya'nın teslim bayrağını çekmesinden bir hafta sonra Ödünç Verme – Kiralama Yasası'nı devreden çıkardı. ABD ile Türkiye arasında 7 Mayıs

10 Savaşın öncesinde Türk ekonomisinde Almanya'nın ağırlığına işaret eden bazı çalışmalar için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, İkinci Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1967., Mahmut Arslan, 2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi, Aydın Toplum ve İnsan Dergisi 2(2), 2016, s.1-14., Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye", Baskın Oran (ed.) Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

11 Deringil, *age*, s.235.

12 Konuya ilişkin detaylı bir çalışma için bkz. Çağatay Benhür, Mahir Selim Akçakaya – İkinci Dünya Savaşı Sırasında Konya'da Alınan Askeri Önlemler, Gazi Akademik Bakış, C.5 S.9, 2011, s. 171-187.

13 BCA, Tarih: 03.10.1939, Sayı: 2/12084, Dosya: 68–31, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 88.97.6.'den akt. Sabit Çetin – İkinci Dünya Savaşı'nda İstanbul ve Trakya'da Alınan Tedbirler: Pasif Korunma ve Tahliye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008.

14 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 130.

15 Nuri Karakaş, "Amerikan 'Ödünç Verme ve Kiralama' Yardımlarında Türkiye", Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: XXIV, Sayı: 1 (Temmuz 2009), s. 23.

16 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, Alfa, İstanbul, 2017, s. 91

17 Necmeddin Sadak, *Amerika Birleşik Devletlerinin Yardım Kararı*, Akşam, Mart 11, 1941.

18 Antlaşmanın tam metni için bkz. Resmi Gazete: 10.VII.1913 – Sayı: 6053

1946 tarihinde yapılan anlaşmayla Türkiye'nin Ödünç Verme Kiralama'dan doğan borçlarını ABD'ye nakit olarak geri ödemesi öngörüldü. Böylece Türkiye, anlaşmanın yürürlüğe girmesini takip eden 30 gün içinde 4,5 milyon dolar ödemeyi kabul etti. Söz konusu anlaşma Büyük Millet Meclisi'nde 20 Mayıs 1946 tarihinde onaylanmış ve 25 Mayıs tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Türkiye'nin ödemekle yükümlü olduğu 4,5 milyon dolar seviyesinin Ankara nezdinde memnuniyete yol açtığı görülmektedir. Bu memnuniyet, Türkiye'nin Ödünç Verme-Kiralama kapsamında aldığı yardımların gerçek değerinin anılan rakamın çok üstünde olmasından kaynaklanıyordu. Bir başka deyişle ABD, Türkiye'nin Ödünç-Verme Kiralama'dan kaynaklı 95 milyon dolar seviyesindeki borçlarını sembolik bir ücret almak suretiyle silmiş oluyordu.[19] Türkiye ise 7 Mayıs tarihli anlaşmada ABD'ye bir takım imtiyazlar sağlamış, uluslararası ticarette uyumluluk, gümrük tarifelerinin düşürülmesi, ticari bariyerlerin kaldırılması ya da azaltılması yönünde mutabakata varılmıştır.[20]

Ödünç Verme-Kiralama Yasası'nın Amerikan Kongresi'nden geçirilmesinden bir ay önce Amerikan Başkanı Franklin Roosevelt, Başbakan Refik Saydam'a mesaj göndermiş ve Türkiye'yi söz konusu yasa ile ilgili bilgilendirmişti. Söz konusu mesajın üzerine Saydam, ABD'den askeri yardım talep etti. Roosevelt, Türk Başbakan'a ilettiği mesajında Ödünç Verme ve Kiralama Programı'ndan saldırı kurbanı ya da saldırı tehdidi altında bulunan milletlerin yararlanacağını ifade etmişti.[21] Başbakan Refik Saydam, Roosevelt'in mesajına cevaben Türkiye'nin askeri açıdan yetersizliğini vurguladı ve savaşa aktif bir biçimde katılamamasının nedenini askeri açıdan hazır olmamasına bağladı. Saydam'a göre halkın temel gereksinimleri için kullanılması gereken bütçenin kayda değer bir bölümünün savunma masraflarına ayrılması gerekiyordu. Bu nedenle Saydam, ABD'nin Türkiye'ye askeri yardımlarda bulunma imkânının olup olmadığını sordu.[22] Diğer yandan İngiltere; Fransa ile beraber Türkiye ile imzaladığı 19 Ekim 1939 tarihinde Üçlü İttifak Antlaşması'nın ek ekonomik antlaşmaları uyarınca Türkiye'ye 25 milyon Sterlin değerinde savaş malzemesi yardımı yapma yükümlülüğü altına girmişti.[23] Ne var ki belirtildiği üzere Fransa'nın savaşın hemen başında, 1940 yılının Mayıs ayında Almanlarca işgal edilmesi, tüm sorumluluğu İngiltere'nin omuzlarına yüklemişti. İngiliz Hükûmeti, bu yükü kaldıramadığını ifade etmiş ve ABD'den yardım istemişti. İngiltere bu kapsamda 21 Mart 1941 tarihinde Türkiye'nin Ödünç Verme-Kiralama Programı kapsamına alınmasını ve Türkiye'ye verilmek üzere 50 adet 155 milimetrelik havan toplu ve 18,500 ton cephane sağlanmasını Amerikan Hükümeti'ne kabul ettirdi.[24]

Amerikan Başkanı Roosevelt, 7 Kasım 1941 tarihinde Türkiye'ye ilişkin verdiği bir talimatta "Türkiye'nin savunulmasının ABD'nin savunulması için hayati önemde" olduğunu belirterek Ödünç Verme-Kiralama Ofisi Müdürü Edward R. Stettinius'a İngiliz Hükûmeti'nin temsilcileriyle beraber Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu malzemelerin sağlanması için derhal harekete geçmesi talimatını verdi. ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu Masası, Dışişleri Bakanlığı'ndan Bay Winant ve İngiliz temsilcilerinin hazırladığı taslak program, 12 Kasım 1941'de Amerikan Dışişleri Bakanı Cordell Hull'ın onayına sunuldu. Buna göre Türkiye, Ödünç Verme-Kiralama kapsamında ABD'den iki türlü yardım alabilecekti. Bunlardan birincisi İngiltere kanalıyla transferi yapma, ikincisi ise nakit ödeme yöntemiyle ABD'den doğrudan yardım almaktı. Buna göre Türkler, taleplerini Ödünç Verme-Kiralama Ofisi'ne

19 Nuri Karakaş, *Türk Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 249-250.

20 Sait Yılmaz, *Türkiye'deki Amerika: İkili İlişkiler ve ABD'nin Örtülü Operasyonları*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2017, s. 117.

21 *Türk Dış Politikasında 50 Yıl – İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1973, s. 44.

22 Ibid.

23 Türkiye'nin 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması'na ilişkin kapsamlı bir analiz için bkz. Figen Atabey, *1939 Türk-İngiliz Fransız İttifakı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016.

24 Nuri Karakaş, *Türk Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 128-129

ve İngilizlere bildirecekler, İngilizler ve Amerikalılar ise talepleri Türklerden önce kendi aralarında müzakere edeceklerdi. İngilizler, Türklerin taleplerini Ofis'e iletecekler ve talebe ilişkin notlar yazarak Ankara'nın taleplerini onaylayıp onaylamadığını belirteceklerdi. Ödünç Verme-Kiralama Ofisi Yönetimi ise, İngilizlerin önerilerini değerlendirecekse de reddetme hakkına da sahip olacak ve Amerikan askeri yetkililerle beraber Türklerin taleplerine ilişkin son kararı vereceklerdi. İngilizler, kendileri kanalıyla Türklere gönderilen malzemelerin transferini gerçekleştirecek ve olağanüstü durumların haricinde Ödünç Verme-Kiralama Ofisi'nin rızası olmadan bu transferleri durduramayacaklardı. Ödünç Verme ve Kiralama Ofisi, Washington'daki Türk Büyükelçiliği'ni ve Ankara'daki Amerikan Büyükelçiliği'ni transferlere ilişkin bilgilendirecekti. Ayrıca Ofis, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın talebi halinde İngilizlerin kendilerine ileteceği gemi detayları, tahmini varış tarihi, tahliye limanı gibi tüm detayları kendilerine iletecekti. Böylece İngiltere üzerinden Türkiye'ye yapılacak olan transferin prosedürü ana hatlarıyla belirginleşmiş oluyordu. Nakit olarak satın alma yönteminde ise Türkler, ABD'den Ödünç Verme-Kiralama Yasası kapsamında doğrudan yardım alabilecekti. Türk yetkililerince yapılacak başvurular, İngilizler tarafından Ofis'e iletilecek ve danışılacaktı. Son karar Ödünç Verme-Kiralama Yönetimi tarafından verilecekti. Diğer yöntem ise Türkiye'nin arzu etmesi halinde arada İngiltere olmaksızın doğrudan nakit ödeme yoluyla ABD'den alım yapmasıydı.[25] Amerikan Dışişleri Bakanı Müsteşarı Dean Acheson, Ödünç Verme-Kiralama Ofisi Müdürü Stettinius'a Türkiye'ye ilişkin yapılacak yardımlara ilişkin taslak planın uygun bulunduğunu ve gerekli adımların atılması talimatını verdi.[26]

2.Anglosaksonların Gözünden Türkiye'nin Programa Alınma Nedeni

ABD'nin Türkiye'ye yardım sağlama motivasyonunun, Türkiye'yi savaşa sokmaktan ziyade olası bir Alman saldırısı karşısında Alman ordularına karşı direniş gücünü artırmak olduğu anlaşılmaktadır. ABD ve İngiltere'nin yetkilileri Türkiye'ye yönelik yardımları değerlendirmek adına 24 Ekim 1941 tarihli toplantıda bir araya gelmiştir. Söz konusu toplantı zabıtları incelendiğinde Türkiye'ye verilen yardımların başlıca iki amacının bulunduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi Türkiye'yi İngiliz ittifakına sadık tutmak, diğeri ise Türkiye'ye savaş malzemesi sağlayarak etkili bir müttefik haline getirmekti. Toplantının bir başka sonucu, Amerikalıların bu amaçlara ulaşmak için Türkiye'ye doğrudan mı yoksa İngiltere üzerinden mi yardım yapmaya devam etmesi gerektiğinin daha fazla araştırılması konusunda uzlaşmaya varılmasıydı. Toplantıda savaş malzemesinin Türkiye'ye gönderilmesi kadar Türklerin bunları nasıl kullanması gerektiğinin de önemli olduğu sonucu çıktı. Türkiye'ye yapılacak yardımlarla Türkiye'nin Mihver güçlerine karşı direnmesinin yakından ilişkili olduğunu ifade edildi. Doğrudan Amerikan yardım yönteminin İngiltere üzerinden yapılacak yardımlara kıyasla daha çok materyalin ulaşmasını sağlayacağı, böylece Türk direnişinin daha etkili olabileceği görüşü de değerlendirildi. Ne var ki İngiliz hükümeti yardımların İngiltere üzerinden yapılmasını savunuyordu. Bu durumda Türklerin, İngilizlere 1939 tarihli Üçlü İttifak'tan kaynaklı yükümlülüklerini yerine getirmediği eleştirilerini yapma ihtimali daha düşük olacaktı. Görüşmeler sırasında İngiliz Satın Alma Komisyonu'ndan Bay Pincent, Türklere sağlanacak yardımlar konusunda son sözün İngiltere'de olması gerektiğini ve İngilizlerin 1939 tarihli Antlaşma'dan gelen yükümlülüklerinin böylece yerine getirilmiş sayılacağı görüşünü yineledi. Ayrıca Yakın Doğu bölgesindeki askeri operasyonlarda İngiltere'nin sorumlu olduğunun altını çizdi. Diğer yandan Amerikan Başkanı Roosevelt'in Ödünç Verme-Kiralama Yasası'ndan sorumlu başdanışmanı Harry L. Hopkins, yardımların Türkiye'ye doğrudan yapılması görüşünü savunmayı sürdürüyordu. Benzer şekilde Amerikan Dışişleri Bakanı Müsteşarı Wallace Murray, doğrudan yardımların Türkiye'nin

25 NARA-867.24/201, (12.11.1941).
26 NARA-867.24/201, (26.11.1941).

moralini düzelteceğini düşünüyordu. Amerikalılar, İngilizlerin Türklere sağladıkları savaş malzemelerinin iletilmediği görüşündeydi.[27]

Türkiye'nin Ödünç Verme-Kiralama kapsamında yalnızca askeri mühimmat temin etmediği, aynı zamanda gıda ve sağlık alanında da yardım aldığı görülmektedir. Türkiye'nin savaş sırasında silahaltına aldığı yaklaşık 900.000 vatandaşı nedeniyle tarım sektöründe yaşadığı ekonomik küçülmeyi ABD'den tedarik ettiği buğday kalemiyle telafi etme eğiliminde olduğu görülmektedir. Silahaltındaki askerlerin yaşadığı gıda sıkıntısının yanı sıra, temel gıda maddelerinin karneye bağlanması ve karaborsa düzeninin oluşması, Türkiye'yi ABD'den gelen buğday yardımlarına muhtaç hale getirmişti.[28] ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt, Türkiye'ye yapılacak buğday yardımlarının önemine dikkat çekmiş ve yapılacak buğday yardımlarının Türkiye'nin Mihver Bloğu'nun saldırıları karşısında gücünü artıracağını not etmiştir.[29] Diğer yandan sıtma ile savaşmada yetersiz kaldığı görülen ve söz konusu hastalık nedeniyle sivil ve asker kayıplar yaşayan Türkiye'nin ABD'den ilaç yardımı aldığı görülmektedir.[30]

Amerikan Başkanı'nın Ödünç Verme-Kiralama Ofisi'ne Türkiye'ye ilişkin verdiği talimatta "Türk milletinin herhangi bir milletin işgaline ya da milli varlığını baskı altına almasına karşı direnişinin, ABD'nin desteğini hak ettiği" belirtilmişti. Başkan Roosevelt, Ödünç Verme-Kiralama Ofisi'ne verdiği bir başka talimatta hükümetinin bu konudaki kararlığını tekrar ifade etti. Başkan'ın aynı konuda verdiği ikinci talimatında "Türkiye'nin cesur milletine ve insanlarına savunmaları için materyal fırsatını vereceği" not edilmişti. Türkiye'nin güvenliğini, ABD'nin güvenliği için hayati bulduğunu belirten Roosevelt, Dışişleri Bakanı Hull ve İngiliz Hükümeti yetkililerinin ortaklaşa çalışması, Türkiye'ye Ödünç Verme-Kiralama kapsamında bir an önce yardım ulaşabilmesi için gerekli çalışmayı yapması talimatını verdi. Ödünç Verme-Kiralama Bütçe Kanunu'nun 102. Maddesi, Amerikan Başkanı'na, ülkenin milli savunması yararına gördüğü ve farklı ülkelerin güvenliğini ABD için hayati önemde gördüğü durumlarda bilgi ve servis sağlama yetkisi veriyordu. Ne var ki İngilizler, Türkiye'nin doğrudan nakit alım yapmasına karşı çıkıyorlardı. Buna göre Amerikalıların 102. Madde kapsamında Türkiye'ye doğrudan yardım yapması halinde karmaşa yaşanacaktı. Yine İngilizlere göre Türklerin doğrudan alımlarda ödemeleri malzemelerin teslimatı sırasında gerçekleştirmeleri halinde durum daha da karmaşık hale gelecekti. Bu nedenle İngilizler tüm süreçlerin kendileri üzerinden yürümesini istiyordu. Amerikalılar ise doğrudan alım hususuna sıcak yaklaşıyordu. Türklerin nakit yardımlara da ihtiyaç duyacağını öngören Amerikalılar, Türkiye'nin Güney Amerika ülkelerinin yaptığı gibi kısmi ödeme yoluyla doğrudan alım yapabilmeleri gerektiğini düşünüyordu.[31] Müzakerelerin sonucunda gelinen noktada Amerikan Dışişleri, doğrudan nakit alım yöntemiyle yardım yapabilme hakkını saklı tutmak suretiyle, 27 Kasım – 17 Aralık 1941 tarihleri arasında Türkiye'ye gönderilmesi adına İngilizlere savaş malzemesi sağladı.

Amerikalıların Türkiye'deki resmi görüşleri kestirmede üzerinde durdukları ve takip ettikleri isimlerden biri olan Falih Rıfkı Atay, 5 Aralık 1941 tarihli Ulus gazetesinde Amerikan Başkanının Ödünç Verme–Kiralama Yasası'na ilişkin açıklamalarını övdü. Yasa'nın Türk-Amerikan ilişkilerini güçlendireceğini ve ülkenin milli savunmasına katkı yapacağını ifade etti. Ayrıca Roosevelt'in bu adımı Türkleri Amerikalılara yaklaştırmıştı. ABD Ankara Büyükelçiliği, Washington'a gönderdiği bilgilendirme notunda Atay'ın makalesinden bahsetti ve söz konusu makalenin bir anlamda Türkiye'nin resmi görüşünü yansıttığını not etti.[32]

27 NARA-867.24/211, (24.10.1941).

28 Türkiye'nin savaşın ekonomi üzerindeki etkileri ne ilişkin bir değerlendirme için bkz. Erik Jan Zürcher – Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 304-305.

29 NARA-867.24, (10.09.1942).

30 NARA-867.24, (19.11.1941).

31 NARA-867.24/201, (12.11.1941), "Supplementary Memorandum on the Turkish Defense Aid Program".

32 NARA-867.24/206, (05.12.1941).

3.Yardımların Gerçekleşmesindeki Bürokratik Süreç

Ödünç Verme-Kiralama Programı'nın işleyişinde muhtelif Amerikan kurumlarının yetkilendirildiği görülmektedir. Dışişleri Bakanlığı'nın yanı sıra, Ödünç Verme-Kiralama Yönetimi Ofisi (Ofis), Mühimmat Tahsis Kurulu (Munitions Assignment War), Milli Savunma Bakanlığı, Deniz Kuvvetleri Bakanlığı, Savaş Gemisi Yönetimi (War Shipping Administration), Savaş Üretim Kurulu (War Production Board) ve Savaş Gıda Yönetimi gibi kurumlar da süreçte rol oynamıştır.[33] Müttefiklerin ya da program kapsamına alınmış devletlerin taleplerinin Ofis'e gelmesi öngörülmüştür. Ofis, programın tüm işleyişini kontrol etmekte ve sonuçları Amerikan Kongresi'ne ve Başkan'a bildirmekle yükümlü kılınmıştır. Talepleri kabul etmeden önce, ABD'nin stoklarındaki malzemelerin miktarlarını göz önünde bulundurmak suretiyle hangi devletin hangi malzemeye en çok ihtiyaç duyduğuna karar vermekteydi. Başkan Roosevelt'in yetkiyi tek bir elde toplamaktan ziyade dağıttığı ve Ofis'in dışında tedarik sürecindeki sorumlulukları Milli Savunma Bakanlığı, Deniz Kuvvetleri Bakanlığı, Tarım Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı arasında paylaştırdığı görülmektedir.[34]

Türkiye'nin durumunun ise ABD'nin Program kapsamına aldığı diğer devletlerden farklı olduğu görülmektedir. ABD, Ödünç Verme – Kiralama Programı'na dâhil etmeyi düşündüğü devletlerle ikili antlaşmalar yapmıştır. Örneğin ABD ile Sovyetler Birliği arasında Karşılıklı İş Birliği ve Saldırı Karşısında Yardımlaşma Antlaşması (Mutual Cooperation and Aid Against Aggression) imzalanmıştır. Söz konusu antlaşma, adında geçmese dahi Sovyetlerin ABD'nin Ödünç Verme-Kiralama Programı'ndan faydalanmasına yönelik imzalanmıştır.[35] Türkiye'nin durumu ise rutin süreçten farklılık arz etmektedir. Türkiye ile ABD arasında Ödünç Verme-Kiralama kapsamında doğrudan bir ikili antlaşma imzalanmamıştı. Türkiye, yardımları İngiltere üzerinden temin ediyordu. Türkiye'nin elde ettiği yardımlar ABD'den tedarik edilse de Ankara söz konusu taleplerine ilişkin İngiliz makamlarıyla iletişim halindeydi.[36] ABD'nin Türkiye'ye İngiltere üzerinden yaptığı yardımların prosedürü uyarınca Türkiye öncelikle talep ettiği Amerikan savaş malzemesi listesini İngilizlere iletiyordu. İngilizler bu listede gerekli gördüğü değişiklikleri yapıyor ve listeyi Amerikan yetkililere gönderiyordu. Son adım ise belirtildiği üzere malzemelerin Türkiye'ye gönderilmesiydi.[37]

Başlangıçta uygulaması kolay ve yalın görülen bu sistemin savaş sırasında Türk tarafında memnuniyetsizliklere neden olduğu görülmektedir. Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkiler Türkiye'nin 18 Haziran 1941'de Almanya ile imzaladığı Saldırmazlık Paktı ile kötüleşme eğilimine girmiştir. Söz konusu Pakt'tan İngilizler kanalıyla haberdar olan Amerikan Dışişleri Bakanı Cordell Hull, Türk-Alman Paktı'nın imzalanmasından 3 gün önce Türkiye'yi uyardı ve Ankara'nın mevcut politikalarını değiştirmesi halinde yardımların kesileceği mesajını iletti. Böylece Amerikan Hükûmeti, Pakt'ın imzalanmasına engel olmak istedi. Diğer yandan ABD Ankara Büyükelçisi MacMurray, Türkiye'nin Almanlarla imzaladığı Pakt'ın bir eksen kaymasının ya da politikasında ciddi bir değişikliğin göstergesi olmadığının, Hitler Almanya'sı ile imzalanan Antlaşma'nın yalnızca İsmet İnönü'nün denge politikalarının bir parçası olduğunun farkındaydı. Amerikan Büyükelçi bu nedenle Amerikan Hükümeti'nin Türkiye'ye yönelik tepkisini, verilen yardımların kesilmesini, sert ve yersiz buluyordu. Nitekim Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün, 20 Haziran 1941'de

33 Leon Martel, *LendLease, Loans, and Coming of the Cold War: A Study of the Implementation of Foreign Policy*, Westview Press, Boulder, 1979, s.25-27

34 Herring, *Aid to Russia, 1941-1945: Strategy, Diplomacy, the Origins of the Cold War*, s.34

35 ABD'nin Ödünç Verme-Kiralama Programı kapsamında Sovyetler Birliği'ne yaptığı yardımlara ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Boris V. Sokolov, *The Role of Lend-lease in Soviet Military Efforts, 1941–1945*, The Journal of Slavic Military Studies, S.7, N.3, 1994, s. 567-586.

36 Haluk Ülman, İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Münasebetleri, 1939-1947, AÜSBF Yayınları, Ankara, s.35

37 Nuri Karakaş, *Amerikan "Ödünç Verme ve Kiralama" Yardımlarında Türkiye*, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. *24*(1), 2009, s. 24.

Amerikan Dışişleri Bakanı Müsteşarı Sumner Welles'i ziyaretinde Türkiye'nin İngiltere'ye olan yükümlülüklerine sadık olduğunu belirtti. Türkiye'nin topraklarını Almanlara karşı kullandırmayacağını, Pakt'ın yalnızca dostane ilişkiler tesis etme amacının bulunduğunu kaydetti. ABD, Türkiye'ye yönelik Ödünç Verme-Kiralama yardımlarını resmi olarak durdurma kararı almasa da uygulamada bu yardımları azaltma ya da geçici bir süreliğine dondurma eğilimindeydi. ABD Ankara Büyükelçisi'ne göre bu adım, Türklerin moralini bozacak ve Almanların olası bir saldırısı karşısında direnme gücünü kıracaktı. Diğer yandan ABD, Türkiye'ye yönelik yardımları kesme kararı alsa dahi İngilizler 1939 tarihli Antlaşma'dan doğan yükümlülüklerini yerine getirmeye devam edecek ve Türkiye'ye yönelik mühimmat yardımını sürdürecekti. İngiltere'nin yapacağı mühimmat yardımları da yine Londra'nın ABD'den Ödünç Verme-Kiralama kapsamında elde ettiği cephanelerden oluşacaktı. Böylece Türkiye, dolaylı olarak Amerikan yardımlarını elde edecekse de ABD'ye yönelik tepkisi artacaktı. MacMurray'e göre bu durumun ABD'ye bir faydası olamayacaktı.[38] Ne var ki Amerikan hükümeti, Büyükelçi'nin tavsiyesine aykırı bir biçimde yardımların 1 ay süreyle durdurulmasına karar verdi. Diğer yandan Türkiye'nin yardım yapılacak ülkeler listesinde Latin Amerika ülkelerinin seviyesine indirilmesi kararı alındı. Bu Türkiye'nin önem sırasının gerilemesi anlamına geliyordu. Amerikan merkezi hükümetinin söz konusu politikası hem ABD hem İngiliz Büyükelçisi tarafından eleştiriliyordu. Amerikan Hükümeti bir süre sonra politikasında değişikliğe gitme ve Türkiye'yi yeniden destekleme kararı aldı.[39] Bu süreçte İngiltere ise Türkiye'ye yapılan yardımların sürmesine yönelik ABD'ye baskı yapıyordu. ABD ise Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı krom madeni satışlarına tepkiliydi. Buna rağmen İngiliz Tedarik Konseyi'nin Türkiye'nin taleplerini reddettiği ve taleplerin tedariki için gereken finansal kaynakların bulunmadığı yanıtını verdiği görülmektedir. İngilizlerin bir yandan Türkiye'ye mühimmat göndermeleri konusunda ABD'ye yönelik yaptıkları baskıların, diğer yandan Ankara'nın taleplerini reddetmesinin Amerikan yetkilileri şaşırttığı görülmektedir. ABD'li yetkililerin bu durumu İngiliz muhataplarına ilettiği ve İngilizleri Türkiye'de oluşan tepkileri ABD'ye yönlendirmekle itham ettiği görülmektedir. Bay Edminster'ın, İngiliz Tedarik Konseyi'nden Bay Pinset'e gönderdiği telgrafta, Türk hükümetinin Türkiye'ye yapılacak mühimmat yardımlarının onaylanmaması konusunda sorumlu olarak İngilizleri değil Amerikan hükümetini gördüğünü ve bu görüşün İngilizler marifetiyle oluşturulmuş olabileceğini not etmiştir.[40]

C. Türkiye'nin Tepkisi ve Anglosaksonların Reaksiyonu

1.Türkiye'nin Yardımların Tedarikine Yönelik Eleştirileri

Amerikan Ulusal Arşiv belgelerinin ilgili dosyaları incelendiğinde Ödünç Verme – Kiralama Programı kapsamında Türkiye'ye İngiltere üzerinden gönderilen askerî yardımların işleyişinde bazı aksaklıkların olduğu ve söz konusu aksaklıkların Ankara tarafından eleştiri konusu yapıldığının, muhataplarına iletildiği görülmektedir. Ankara'nın eleştirilerinin İngiliz ve Amerikan hükümetleri nezdindeki yansımalarının farklı olduğu anlaşılmaktadır. ABD'nin zaman içinde Türkiye'ye daha yakın ilgi göstermesinin Londra ile Washington arasında çeşitli uyuşmazlıklara sebebiyet verdiği görülmektedir. Başlıca uyuşmazlık konusu yardımların ABD'den Türkiye'ye İngiltere üzerinden değil fakat doğrudan yapılmasıydı. Türkler, Amerikan yardımlarının kendilerine ulaştırılması konusunda İngilizlerden şikâyetçiydi. İngilizlerin süreci yavaşlattığı, ABD'ye Türkiye'ye ilişkin siparişlerini geçmelerine rağmen, siparişlerin yola çıkmadığı belirtiliyordu. Diğer yandan İngilizlerin, ABD'nin Türkiye için gönderdiği savaş malzemelerini Türkiye'ye iletmeyip kendi çıkarları için kullanmaları yönünde eleştirilerin yükseldiği görülmektedir. Bu nedenle Türkiye, yardımların doğrudan ABD tarafından ulaştırılmasını talep ediyor ve İngiltere'nin yasanın uygulanmasına ilişkin tutumlarını eleştiriyordu. İngilizler, bu

38 NARA.867.24/162, (25.06.1941).
39 Karakaş, Türk Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952), s. 130-134.
40 NARA-867.24/191, (17.09.1941).

eleştirilere ilişkin yanıtlarını 21 Ekim 1941'de ABD Dışişleri Bakanı Müsteşarı Welles'e iletti. Buna göre yardımların Amerika'dan doğrudan Türkiye'ye gönderilmesi, İngilizlerin 19 Ekim 1939 tarihli antlaşmalardan kaynaklanan yükümlülükleri açısından sorun olacaktı. Türkiye, böyle bir durumda İngilizlerin yükümlülüklerini yerine getirmediği sonucuna varabilirdi. Türkiye, kendilerine yapılan yardımların yetersiz olduğunu ve teslimatlarda gecikmeler yaşandığına yönelik eleştirilerde bulunuyordu. Buna göre İngilizler, Türklerin taleplerini kendilerine göre değiştiriyorlardı ve söz konusu değişiklikler Ankara'nın tepkisine neden oluyordu. ABD ise Türkiye'nin eleştirilerine hedef olmayı arzu etmiyordu. Washington, kayda değer bir kaynak ayırmak suretiyle İngiltere üzerinden Türkiye'ye yardımlarda bulunmasına rağmen Ankara'nın tepkisine hedef olmaktan memnun değildi. Amerikan Hükümetinin söz konusu eleştiriler nedeniyle Türkiye'ye yönelik Ödünç Verme-Kiralama yardımlarının tedariki sürecinde daha fazla kontrol sahibi olma eğilimine girdiği görülmektedir. Amerikan Hükümeti bu nedenle Dışişleri Bakanlığı'na, yardımların Amerikan limanlarından ayrılmasının ardından yaşanan sürecin her safhasını denetleme yetkisi verdi. Söz konusu yardımlar Amerikan limanlarından sonra İngiltere'ye varıyor ve buradan Türkiye'ye yönlendiriliyordu. Diğer yandan Türkiye'nin hangi kalemlerde yardım alacağına ilişkin karar verme yetkisi İngilizlerden alınıyordu. ABD'nin eleştirilerden sonraki yeni tutumuna göre Ankara'nın İngiltere'ye geçtiği tüm talepler aynı zamanda ABD'ye de iletilecek ve İngiltere'nin söz konusu taleplerden hangilerini onaylayıp hangilerini onaylamadığı bilgisi de yine Washington'a verilecekti. Böylece İngiltere'nin ABD'ye danışmaksızın Türkiye'nin talep listesinde yapmakla eleştirildiği keyfi değişiklerin önüne geçilecekti.[41]

Amerikan hükümetinin Türklerin eleştirilerini göz önünde bulundurarak yardımların doğrudan yapılmasına yönelik düşüncesini 3 Ekim 1941 tarihinde Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Ahmet Ertegün'e ilettiği görülmektedir. Türkiye'nin ise sürecin başında yardımların İngiltere üzerinden gelmesini tercih ettiği fakat sonradan bu politikasının yardımların doğrudan yapılması yönünde değiştiği anlaşılmaktadır. ABD'den doğrudan alınacak yardımların nakit olarak ödenmesi gerekirken, Türkiye İngiltere üzerinden aldığı yardımlara ilişkin çoğu zaman ödeme yapmıyordu. Bunun nedeni belirtildiği üzere İngiltere'nin 1939 tarihli antlaşma nedeniyle Türkiye'ye askeri yardım yapma taahhüdüne girmiş olmasıydı.[42] Diğer yandan Türkiye'nin doğrudan yapılacak Amerikan yardımlarıyla borçlandırılması, Ankara'ya yönelik savaşa girmesi yönündeki baskıları güçlendirebilirdi. Diğer yandan Osmanlı döneminde Kırım Savaşı'ndan itibaren başlayan ve nihayet 1882 yılında Düyun-u Umumiye'nin kurulmasına varan dış borçlanma süreci, Türkiye'nin toplumsal hafızasında halen canlıydı. Dolayısıyla Türkiye'nin İngiltere ile yaptığı anlaşma uyarınca İngiltere üzerinden gelecek yardımlara herhangi bir ücret ödememe ve doğrudan ABD'den yapılacak yardımların ücretini ABD'ye ödeme seçeneklerinden ilkini tercih eder görünüyordu.[43] İngiltere'nin ise yardımların doğrudan değil fakat kendisi üzerinden Türkiye'ye ulaşması yönünde ısrarcı olduğu görülmektedir. Bu ısrarın altında belirtildiği üzere İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik yükümlülüklerini Ödünç Verme-Kiralama kapsamında Amerikan yardımlarıyla yerine getirme eğilimi bulunmaktadır. Türkiye'nin yardımları kendi bütçesinden doğrudan ABD'den alması halinde Türkiye, İngilizlerin kendilerine karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmediğini savunması ve 1939 tarihli antlaşmadan kaynaklanan kendi yükümlülüklerinden feragat etmesi ihtimal dâhilindeydi. Diğer yandan yardımların İngiltere üzerinden gerçekleşmesi, Londra'nın Türkiye'nin talep listesine ilişkin söz hakkına sahip olmasına neden oluyordu. İngiliz yetkililer uygulamada Türkiye'nin taleplerini kendilerine göre öncelik sırasına koyma imkânına sahipti. Böylece bir mühimmat kaleminin ya da herhangi bir askeri yardımın Londra'ya rağmen Türkiye'ye ulaşması uygulamada oldukça zordu. Bunun nedeni Türkiye'nin talep listesinin İngiltere

41 NARA-867.24/211, (07.11.1941).
42 NARA-867.24/192, (03.10.1941).
43 NARA-867.24/193, (05.11.1941).

tarafından ABD'ye iletilmesiydi. Bu iletim sırasında İngilizler Türkiye'nin talep listesindeki kalemleri kendisine göre bir öncelik sırasına sokabiliyordu. Böylece İngilizlerin hiç arzu etmediği uçak ve havacılığa ilişkin yardımların Türkiye'ye ulaşması engellenebiliyordu. Londra'nın söz konusu politikadaki muradının Türkiye'nin hava gücü kapasitesinin gelişmemesi ve böylece Orta Doğu bölgesinde İngiliz hava üstünlüğünün sürdürülmesi olması güçlü bir ihtimal olarak ortadaydı. Diğer yandan Ödünç Verme-Kiralama kapsamında Orta Doğu'da bulunan diğer devletlere yapılan yardımlar da benzer şekilde İngiltere üzerinden ulaşıyordu. İngiliz politikasının Türkiye'nin istisnaî bir durum oluşturmadan bölgede Londra eliyle oluşturulan teamüle uyması yönünde olduğu görülmektedir..[44]

2.Türkiye'nin Eleştirilerine Yönelik İngiliz-Amerikan Müzakereleri

Türkiye'nin çekincelerinin Amerikan ve İngiliz makamları nezdinde değerlendirildiği ve müzakere edildiği görülmektedir. İngilizler ve Amerikalılar Türkiye'nin yönelttiği eleştirileri değerlendirmek için 24 Ekim 1941'de Washington'da bir araya geldi. Toplantıya Amerikan Savunma Yardımı Raporları Ofisi'nden (Office of Defence Aid Reports) Philip Young, İngiliz Satın Alma Komisyonu'ndan Bay Pincent, İngiliz Büyükelçiliği Birinci Kâtibi Bay Hayter katıldı. Görüşmede Young, Türkiye'nin 3 milyon dolar civarı nakit tutar ile İngiltere'nin aracılığı olmaksızın, ABD'den doğrudan bir satın alım gerçekleştirdiğini, bu türden doğrudan ilişkinin İngiltere üzerinden gönderilen yöntem yerine de kullanılabileceğini belirtti. Young, görüşmede İngiltere'nin üzerinden gerçekleştirilen ve geri transfer olarak adlandırılan yöntemde zorluklar yaşandığını, sonucun tatmin edici olmadığını belirtti. Ödünç Verme – Kiralama Programı kapsamındaki malzemelerin dağıtımını gerçekleştiren Savunma Yardımı Ofisi'nin, İngiltere üzerinden geri transfer sisteminden vazgeçmek istediğini açıkladı. Amerikan hükümetinin Yunan, Norveç, Belçikalı Kongo, Hollandalı Doğu Hindu ve diğer Müttefik devletlere yönelik yardımları doğrudan gerçekleştirmiş olduğu gerçeğinden hareketle Türkiye'ye de aynı muamelenin kendisine de yapılması gerektiğini kaydetti. Young, konuya ilişkin Başkan Roosevelt'in Ödünç Verme-Kiralama konusundaki başdanışmanı Harry L. Hopkins'ten talimatlar aldığını belirtti. Hopkins de konuyu Amerikan başkanı ile görüşmüştü. Buna göre Amerikan başkanı da gelecekte Türkiye'ye yapılacak yardımların doğrudan yapılmasını istemişti. Young, Türkiye'nin taleplerinin ABD tarafından onaylandıktan sonra, İngiltere'nin işlemleri durduğunu ve ABD'den ödemelerin ertelenmesi talebinde bulunduklarını ilave etti. İngiliz Satın Alma Komisyonu'nda görev yapan Pincent ise söz konusu zorluğu aşmanın çok kolay olduğunu belirtti. Buna göre İngiliz yetkililer ellerindeki paraya bakmaksızın taleplerini ABD'ye geçeceklerdi ve hangilerinin acilen ödeneceğini belirteceklerdi. İngiliz Tedarik Konseyi'nde görev yapan Amerikan vatandaşı Tomkins ise İngiltere üzerinden gerçekleşen geri transfer sisteminin lehinde görüş bildirdi. İngiliz Hükûmeti'nin yüklenen mallara ilişkin Amerikan hükümetini detaylı olarak bilgilendirebildiğini belirtti. Ayrıca İngilizlerin Türklerin birçok isteğini karşılayabildiğini savunduğu konuşmasında bu durumu sistemin bir avantajı olarak sundu. Örnek olarak Türklerin Amerika'dan 1000 adet at talep ettiğini, İngilizlerin ise bu atları Avustralya'dan sağladıklarını belirtti. Tomkins'e göre Türkler bu atları doğrudan ABD'den istemiş olsaydı İngilizlerin sağlayabileceği talepleri Amerikalılardan istemiş olacaklardı. Diğer bir deyişle Amerikan kaynakları gereksiz yere sarf edilmiş olacaktı. Pincent ise bu görüşü destekler bir biçimde İngiltere'nin Türkiye'ye yapılacak nakliye masraflarını kısmak için Süveyş'in doğusundan yardım yapmak istediğini belirtti. Amerikan Savunma Yardımı Raporları Ofisinden Bay Edminster ise mevcut sistemin Türkiye'de Amerika'ya dair eleştirilere neden olduğunu, şikâyetlerin özellikle Ödünç Verme-Kiralama malzemelerinin Türkiye'ye erişimine ilişkin olduğunu kaydetti. Mevcut sistemde bir şeylerin yanlış gittiğini Amerikalıların yardımları göndermesine rağmen Türklerin kendilerine garanti edilen yardımlara ilişkin şüpheci olduklarını belirtti. İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği Birinci Kâtibi Hayter ise Türkiye'nin tüm Orta Doğu sorununa ilişkin önemli bir rolü olduğunu ve

44 NARA-867.24/211, (21.10.1941).

bu bölgeden askeri olarak birincil derecede İngiltere'nin sorumlu olduğunu bu nedenle son kararın İngiltere tarafından verilmesi gerektiğini belirtti.[45]

24 Ekim tarihli görüşmeden, Türkiye'nin şikâyetlerini giderecek somut bir sonuç çıkmayınca 4 Kasım 1941 tarihinde ikinci bir görüşme gerçekleşti. Bu görüşmenin öncesinde Ödünç Verme-Kiralama Ofisi, Murray'e görüşmelerde kullanması için bir rapor hazırladığı görülür. Buna göre Amerikalılar, Türkiye'ye Ödünç Verme-Kiralama kapsamındaki yardımların İngiltere üzerinden yapılmasını öngörüyordu. Ne var ki Amerikalılar, iki hükümetin üzerinde anlaştığı yardımların Türkiye'ye varması konusunda garanti istiyordu. İngiltere hükümeti bu yardımlarda değişiklik yapması halinde bunun Amerikan hükümetine önceden bildirilmesi gerekirdi. Amerikalılar İngilizlerle yapılan müzakerelerde Türkiye'ye İngiltere üzerinden gönderilen yardımların Washington'daki Türk Büyükelçiliği'ne ve Ankara'daki ABD Büyükelçiliği'ne bildirilmesini talep etti. Ayrıca İngilizlerin, Amerikalıların rızasını almadan Türkiye'ye gönderilen herhangi bir yardımı durduramayacaklarının açıkça belirtilmesi gerektiği not edildi. Olağanüstü acil durumlarda ise İngilizlerin kendi başına hareket edebilecekleri belirtilmişse de yine de kendilerine en yakın bir zamanda haber verilmesi istendi. Amerikalıların söz konusu uyarılardan süreci İngilizlerin inisiyatifinden kurtarma niyetinde olduğu görülmektedir. Amerikalılar benzer şekilde ABD'den yola çıkan ve Türkiye'ye varması hedeflenen yardımları taşıyan gemilerin numaralarının, tahmini varış tarihlerinin ve liman bilgilerinin kendilerine bildirilmesini istiyorlardı. Ayrıca İngilizlerin gemilerin Orta Doğu'ya varmaları üzerine mümkünse kendilerini bilgilendirmelerini arzu ediyorlardı. Bununla beraber Ödünç Verme ve Kiralama kapsamında Türklerin arada İngilizlerin bulunmadığı bir başka yöntemle, nakit olarak doğrudan ABD'den alım yapabilmelerine olanak tanınmalıydı. Bu süreç arada İngilizler olmaksızın Ödünç Verme-Kiralama Ofisi tarafından yürütülecekti.[46]

3.Almanların Ödünç-Verme Kiralama Programına Tepkileri

Amerikalılar, Almanya'nın Türkiye'nin Ödünç Verme-Kiralama Programı'na dâhil edilmesine ilişkin vereceği tepkiyle yakından ilgiliydi. Amerikan Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası, 5 Aralık 1941 tarihli raporunda Alman makamlarının, kendi kamuoyunu Türklerin Ödünç Verme-Kiralama Yasası'ndan yararlanacağı konusunda bilgilendirmediğini belirtti. Alman resmi çevreleri uluslararası basına henüz bu konuda son sözün söylenmediği yönünde açıklamalar yapıyordu. Amerikan raporunda, Almanların bu durum karşısında hamlelerinin kestirilemediği belirtilse de Berlin'in Türk hükümeti üstünde siyasi ve ekonomik baskısını artıracağı izlemini verdiği belirtildi.[47] Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Ankara Büyükelçiliği'ne Almanları provoke etmemek adına Ödünç Verme-Kiralama Antlaşmalarına ilişkin konuları vurgulamamaları talimatını verdi. ABD Ankara Büyükelçiliği, bu yardımların Türk basınında kayda değer bir etki yarattığını ifade etmişti.[48] ABD'nin Türkiye misyonu, Türk Basın Umum Müdürlüğü'nün, Türkiye'deki gazetecilere, yayın organlarında öne çıkarmaları için iki noktayı vurguladığını ifade etti. Bunlardan birincisi Roosevelt'in bu adımının Türkiye'ye yönelik bir dostluk hamlesi olduğu ve Türklerin bu adıma müteşekkir olduğuydu. İkincisi ise ABD'nin Türkiye'nin politikasına duyduğu güvendi. Büyükelçilik, Türkiye'de görev yapan yabancı diplomatların ve gazetecilerin genel hissiyatının söz konusu yardımların Türkiye'nin pozisyonunu güçlendireceğini ve Alman baskısına karşı direnişini teşvik edeceği yönünde olduğunu belirtti[49]

Almanya'nın, Türkiye'nin Ödünç Verme-Kiralama kapsamına alınmasının 1942 yılının Ocak ayında duyurulmasından sonra harekete geçtiği anlaşılmaktadır. ABD Ankara

45 NARA-867.24/811, (24.10.1941).
46 NARA-867.24/200, (03.11.1941).
47 NARA-867.24/203, (05.12.1941).
48 Türk basınında lehte yorumlara bir örnek için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Beyaz Saray'ın Tebliğ Hakkında", Ulus, 5 Aralık 1941.
49 NARA-867.24/206, (05.12.1941).

Büyükelçisi Steinhardt'ın, bu konuda elde ettiği istihbaratın Amerikan belgelerine yansıdığı görülmektedir. Buna göre Program'ın Türkiye'yi de kapsayacağının duyurulmasından kısa bir süre sonra Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği personeli Hans Kroll, Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile bir araya geldi ve Türkiye ile ABD arasında varılan anlaşmanın içeriğini sordu. Genel Sekreter Numan Menemencioğlu ise bir antlaşma yapılmadığını, Amerikan Başkanı Roosevelt'in Türkiye'nin savunmasını ABD için hayati önemde gördüğü için Türkiye'nin yardım kapsamına alındığını, yardımların Ödünç Verme-Kiralama temelinde olduğunu belirtti. Kroll'un savunmanın Almanya tarafından bir saldırıya karşı mı düşünüldüğünü sorusu üzerine Menemencioğlu "öyle tahmin ettiğini" ifade etti. Kroll bunun üzerine Türkiye'nin bir Sovyet saldırısından endişesi olup olmadığını sordu. Menemencioğlu ise Türkiye'nin kendisini herhangi bir dış saldırıya karşı savunacağını belirtti. Kroll daha sonra Türkiye'nin Almanya tarafından olası bir Sovyet saldırısından korunmasını isteyip istemeyeceğini sordu. Menemencioğlu ise Türkiye'nin herhangi bir kaynaktan savaş malzemesi alabileceğini belirterek Almanya'dan gelebilecek yardımlara açık olduğunu belirtti. Amerikan belgelerinde Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen'in Kroll-Menemencioğlu görüşmesinden sonra Numan Menemencioğlu'nu ziyaret ettiği ve Türkiye'ye savaş malzemesi yardımı yapma hazırlığında olduğunu söylediği bilgisi yer almaktadır. Görüşmede Von Papen, Türk hükümetine sağlanacak savaş malzemesi karşılığında ne tür bir antlaşma yapabileceklerini sordu. Menemencioğlu ise Türk Hükümeti'nin herhangi bir antlaşma yapmak istemediğini kaydetti. Almanların Türkiye'ye 1939 yılının Ocak ayında 150 milyon mark tutarında kredi sözü verdiğini, verilecek savaş malzemelerinin bu kredi kapsamında değerlendirebileceğini kaydetti. Menemencioğlu ayrıca Türkiye'nin yalnızca dört kalemde yardım yapılması fikrinde olduğunu ifade etti. Bunlar; tank, uçak, tanksavar silahları ve uçaksavar silahlarıydı. Menemencioğlu, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt'a yaptığı bilgilendirmede Türk misyonunun Berlin'e gittiğini ve kredinin 100 milyon Mark tutarında artırılması çabasında olduğunu açıkladı. Türk diplomat Almanya'dan gerçekten bir savaş malzemesi gelip gelmeyeceğini bilmediğini fakat Almanya'dan alınacak her silahın Almanya'daki silahların azalması anlamına geldiğini, böylece Almanların Türkiye'ye saldırması halinde Türkiye'nin elinde daha çok silah olacağının altını çizdi. Menemencioğlu Von Papen'e kredinin sağlanması durumunda Türkiye'de Alman propagandası yapmasına izin vermeyeceklerini ve Türkiye'nin İngiltere'nin müttefiki olma durumunun değişmeyeceğini bildirdi.[50] İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi, Amerikalı mevkidaşı Steinhardt'la 2 Temmuz 1942 tarihli görüşmesinde Türk-Alman antlaşmasının Türk dış politikasında bir değişiklik yaratmayacağını belirtti. İki diplomat da Almanya'nın bu kapsamda Türkiye'ye dostça baskı uygulama eğilimine gireceğini düşünüyordu. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ise Steinhardt'a yaptığı açıklamada kendi Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nun, Amerikan, İngiliz ve Sovyet Büyükelçilerinin Almanların yardımlarının Türkiye'ye ulaşacağına inandıklarını fakat kendisinin buna inanmadığını ifade etti.[51] Ne var ki bir başka belgede İngilizlerin de Saraçoğlu'nun görüşünü paylaştığı anlaşılmaktadır. ABD Londra Büyükelçiliği'nin, konuya ilişkin hazırladığı rapora göre İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türk-Alman anlaşmasına ilişkin hiçbir adım atmamıştı. Buna göre İngilizler Türklerin silah ihtiyaçlarını karşılayamadığının farkındaydı, bu nedenle Türkiye'ye konuyla ilgili fazla şikâyet edemiyorlardı. Raporda Amerikan Büyükelçiliği'nin Almanların, söz verdikleri teslimatları yapacaklarını düşünmediği bilgisi de yer aldı. Büyükelçilik görüşüne göre bu adımın, Nazilerin bir ülkeye sızma yöntemleri olduğundan endişe edilmeliydi.[52]

4.Türkiye'nin Politika Üreticilerinin Uyarıları

Bu süreçte Türk yetkililer, yardımların yöntemine ilişkin şikâyetlerini Amerikalılara bildirmeyi sürdürüyordu. ABD Ankara Büyükelçisi Steinhardt 1942 yılının Mart ayında

50 NARA-867.24/315, (30.05.1942).
51 NARA-867.24/319, (02.07.1942).
52 NARA-867.24/321, (05.06.1942).

gönderdiği telgrafta konuyu Beyrut'ta Türkiye'nin Londra Büyükelçisi olarak atanan Rauf Orbay'la görüştüğünü not etti. Orbay, Steinhardt'a, Türkiye'nin İngilizlerle olan ittifakına sadık olduğunu ve Almanlara direneceğini belirtse de bu direniş gücünün son haftalarda düştüğünü belirtti. Uzak doğudaki gelişmelerin, İngiltere'den ve ABD'den söz verilen savaş malzemelerinin Türk resmi çevrelerde memnuniyetsizliğe neden olduğunu ifade etti. İngilizlerin teslimatlarında düzensiz gecikmelerin yaşandığını kaydetti. Buna göre İngilizler, 50 adet Amerikan Howitzer havan topunu Türkiye'ye yeterli tahrik gücü sağlanmadan teslim etmiş, 200 Amerikan kamyonun 190'ını ise Türkiye'den başka bir bölgeye göndermişti. Bu noktada Washington'daki İngiliz misyonunun da hataları vardı. Orbay bu gelişmelerden sonra Türk hükümetinin İngilizlerin olası bir Alman saldırısı karşısında gerçekten güçlü bir Türkiye isteyip istemediğine ilişkin şüpheye düştüğünü belirtti. Londra'ya varınca bu görüşleri İngiliz hükümetine de ileteceğini belirtti. Steinhardt, Orbay'ın İnönü'nün güvendiği bir insan olduğunu ve onun görüşlerinin İnönü'nün ruh halini yansıttığı sonucuna varılabileceğini Washington'a iletti.[53]

ABD Ankara Büyükelçisi Steinhardt 11 Mart 1942 tarihli gönderisinde ise Cumhurbaşkanı İnönü'yle görüşmelerine dair notları Washington'a aktardı. Steinhardt Türkiye'de göreve başlaması nedeniyle 10 Mart tarihinde Cumhurbaşkanı'na güven mektubunu sunmuştu. Sunumdan sonra İnönü Sovyetlerin son dönemde Almanya'ya karşı kazandığı zaferlerden duyduğu kaygıyı dile getirdi. Almanya'yı zayıflatmak için Sovyet emperyalizminin Avrupa ve Orta Doğu'ya yayılmasına izin verilmesinden duyduğu kaygıyı dile getirdi. İnönü Boğazları telaffuz etmedi fakat Steinhardt İnönü'nün kaygılarında Çanakkale'yi ima ettiği sonucuna vardı. İnönü, İngiltere'nin ve ABD'nin kesin bir Alman zaferi karşısında Sovyet emperyalizmini engelleyeceğinden şüphe duyduğunu ifade etti. İngiltere'nin ve ABD'nin daha fazla savaş malzemesi yollamadığına dair memnuniyetsizliğini dile getirdi. Türkiye'nin İngiltere ile olan ittifakına sadık olduğunu fakat iki seneden fazla süredir verilen sözlere rağmen çok sınırlı malzemenin alınabildiğini savundu. Ayrıca Amerikan Ödünç Verme-Kiralama malzemelerinin Türkiye'ye erişmesindeki hatalardan duyduğu hayal kırıklığını vurguladı. Steinhardt, İnönü'ye bu konunun kendisinin göreve başlamadan önce Washington'da görüşüldüğünü, malzemelerin bir kısmının yolda olduğundan emin olduğunu açıkladı. İnönü ise malzemelerin acilen ulaşmaması halinde Türkiye'nin Almanya'ya karşı kendini başarılı bir biçimde savunamayacağını bildirdi. Ayrıca Türkiye'nin kendi savaş malzemesini üretmesi için kısa süre önce makine siparişi verdiğini, bunun da yakın zamanda geleceğini umduğunu vurguladı. İngilizlerin Türkiye'nin taleplerini yerine getirmemesinin bir nedeni olması gerektiğini, Amerikan yetkililerin Türk büyükelçiliğini malzemelerin hazır olduğuna dair bilgilendirmesine rağmen İngiliz yetkililerin bu malzemeleri Washington'da aylarca bekletmesinin bir nedeni olduğunu kaydetti. Ayrıca İngilizlerin Türkiye'ye gönderilen kamyonların yönünü Mısır'da değiştirdiğini, bunu ABD'den gönderilen diğer malzemelerde de aynı şekilde yapıldığını savundu. İnönü'ye göre İngiltere'nin müttefiki tarafsız bir Türkiye, BM'ye Orta ve Yakın Doğu'da güçlü bir siper oluşturuyordu. Bu siper, BM için aktif olarak savaşan bir Türkiye'den çok daha değerliydi. Türkiye'nin tarafsızlığının devamının sağlanması için Türkiye'nin güçlü ve kendini saldırılara karşı koruması gerektiğini ve malzeme taleplerinin reddedilmeye devam edilmemesi gerektiğini ifade etti. Milli Şef'e göre Türkiye'nin henüz Almanya tarafından saldırıya uğramamasının nedeni Türkiye'nin Almanya'ya kesin olarak direneceğini açıklamasaydı. Fakat İnönü, İngiltere ve ABD en azından sınırlı sayıda savaş malzemesini teslim etmedikçe bu pozisyonun ne kadar süreceğini bilmediğini belirtti. Steinhardt'a göre İnönü'nün tavrı candan ve samimiydi. Amerikan Büyükelçi İnönü'nün geniş vizyonlu biri olduğuna inandığını be BM'ye gerçekten sempati duyduğunu düşündüğünü belirtti. Amerikan Büyükelçi, Milli Şef'in karakterine ve niteliklerine ilişkin edindiği olumlu izlenimi Washington'a aktardı. İngiliz ve Amerikan yardımlarının gelmesindeki arzusunun arkasında olası bir Alman saldırısına direnme isteğinin olduğuna ikna oldu. Bu nedenle Amerikan hükümetine Ödünç Verme-Kiralama malzemelerinin en kısa sürede ulaşması için gereken

53 NARA-867.24/231, (09.03.1942).

adımları atmasını önerdi. Büyükelçi'nin anladığı kadarıyla yüklemeler Washington'da bekletiliyordu. Türkiye'deki yetkililerin bu malzemelerin Türkiye'ye ulaştırıldığını ve başka yere yönlendirilmediğini görmek istediklerini ifade etti. Yakın bir gelecekte birkaç yüz tonluk savaş malzemesinin Türkiye'ye teslim edilmesi dahi Türk hükümetinin moraline etki edecekti. Steinhardt'a göre teslimatlarda son birkaç ayda yaşanan sıkıntılar ise Türk hükümetinin Alman direnişine karşı isteğine ters etki yapmıştı. Yaptığı çalışmaların 3 Aralık 1941'den itibaren Ödünç Verme-Kiralama Ofisi ve Savaş Bakanlığı tarafından onaylanan siparişlerin Washington'daki İngilizler tarafından işleme alınmadığını ve aylarca bekletildiğini, İngilizlerin bunu siparişlerin hazır olmalarını bilmelerine rağmen yaptıklarını savundu. Ayrıca Türk taleplerinin İngiltere için çok daha az önemi olan ülkelerin taleplerine göre oldukça mütevazı olduğunu da kaydetti.[54]

Türkiye'den gelen eleştiriler üzerine Ödünç Verme-Kiralama Ofisi Türkiye temsilcisi Frank A. Kaufman, 30 Mart 1942'de Türkiye – ABD arasında ana bir antlaşma yapılmasını önerdi.[55] O tarihe kadar Türkiye – ABD arasında bir yazılı antlaşma bulunmuyordu. Yardımlar, belirtildiği üzere İngiltere üzerinden yapılıyordu. 1942'nin yaz aylarına gelindiğinde Türkiye'nin şikâyetleri sürüyordu. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, 25 Haziran 1942'de Amerikan Büyükelçi Steinhardt'a sitemlerini iletmeyi sürdürdü. İngilizlerin geçen iki yılda Türk ordusunu yeterli derecede donatamadıklarını ve Orta Doğu'da tatmin edici bir seviyede askeri güç konuşlandırmadığını belirtti. Buna göre iki yıl boyunca çok sınırlı sayıda mekanik olmayan savaş malzemesi teslimatı yapılmıştı. İngilizlerin olası bir Alman saldırısı halinde Türkiye'ye yardım edeceğine yönelik sözler verdiğini fakat bir tane tank bile göndermediğini, yalnızca göz ardı edilebilir sayıda uçağın teslim edildiğini kaydetti. Menemencioğlu, Türk ordularının geleneksel olarak cesur olduğunu, Alman tanklarıyla sarılmaları halinde dahi Gelibolu'daki gibi 400 bin insan kaybetme pahasına savaşacaklarını belirtti.[56]

Amerikan Dışişleri Bakanlığı Orta Doğu Masası'ndan Bay Allen ve Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün'ün ise konuya ilişkin 29 Temmuz 1942 tarihinde bir görüşme yaptılar. Görüşmede Ertegün, ABD'den Türkiye'ye gelen her malzemenin Türkiye tarafından ya tamamen ödendiğini ya da Türklerin İngilizlere karşı geleceğe yönelik bir ödeme yükümlülüğüne girdiğini belirtti. Allen buna çok şaşırdı ve İngiliz Hükümeti'ne silah, mühimmat ve diğer malzemelerin Türkiye'ye gönderilmesi için verildiğinin altını çizdi. Ertegün'e göre ise İngilizler bu malzemeleri, Türkiye'ye 1939 yılında İngilizlerin açtığı kredi kapsamında vermekteydi. Türkiye'nin aldığı malzemeleri 6 aylık periyotlarla nakit ya da farklı malzemelerle ödediğini, İngilizlerin yıllık yüzde 6 oranında faiz işlettiklerini kaydetti. Allen kendilerinin bu durumu anlamadıkları cevabını verdi. Ertegün ise duruma netlik kazandırılmasını istedi.[57]

Ertegün'ün iddiaları bir rapor halinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından ABD'nin Londra Büyükelçiliğine gönderildi. Benzer iddiaların daha önce de olduğunu fakat İngiliz yetkililerin bunu inkâr ettiği not edildi. Eğer varsa Washington'daki ve Ankara'daki Türk diplomatların yanlış anlamalarının düzeltilmesi gerektiği belirtildi. Bu konuda İngiliz yetkililerle iletişime geçilmesi böylece Türk hükümetinin Washington'daki büyükelçisine Türkiye'nin İngiltere'ye nakit ya da malzeme olarak ödeme yapmadığı bilgisinin ulaştırılması için duruma netlik kazandırılması talimatı verildi.[58] İngiliz yetkililer ise Türkiye'nin borçlandırılıp borçlandırılmadıklarını bilmediklerini, yalnız Türkiye'nin malzemelerin deniz taşıma masraflarına ilişkin borçlandırıldığını belirttiler. Buna göre İngiliz gemileriyle taşınan malzemelerin taşıma masrafları Türkiye'nin kredi hanesine

54 NARA-867.24/232, (11.03.1942).
55 Karakaş, Türk Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952), s. 143
56 NARA-867.24/336, (26.06.1942).
57 NARA-867.24/375, (29.07.1942).
58 NARA-867.24/375, (04.08.1942).

yazılmaktaydı. Ne var ki İngilizler materyallerin ücretlerinin de masrafa yazılıp yazılmadığına ilişkin bir yorum yapmamışlardı. İngilizler bu iddialardan utanç duyduklarını ve konuyu İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi kanalıyla araştırıp Türkiye'nin Washington Büyükelçisini bilgilenmesini sağlayacaklarını ifade ettiler. Eğer nakliye masraflarından başka kendilerine yazılan herhangi bir malzeme masrafı olduysa bu konuda gerekenin yapılacağı, o işlemin sonlanacağı ve tekrarlanmayacağı ifade edildi.[59] ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Wallace Murray, 18 Mart 1942 tarihli raporunda, Türkiye'ye Ödünç Verme-Kiralama yardımlarının başlamasından beri geçen 10 ayda, İngiltere üzerinden 5 ila 10 milyon dolar değerinde bir geri transfer yapıldığını belirtti. Türkiye'ye verilen malzemelerin savaşmalarına yetmeyeceğini, ABD Ankara Büyükelçisi Steinhardt'ın da benzer şekilde raporlar ilettiğini kaydetti. Bu tarihten sonra silah ve mühimmat transferinde aşama kaydedileceğini umduğunu belirtti.[60] ABD'li General Eisenhower'ın siyasi danışmanı olarak görev yapan H. Freeman Matthews, 24 Mart 1942 tarihli gönderisinde Büyükelçi'nin konuyu İngiliz dışişleri bakanı Eden ile görüştüğünü belirtti. Eden, Ödünç Verme-Kiralama yardımlarına ilişkin yeni bir prosedür tavsiye etti. Burada esas yenilik Türk taleplerinin alınabilmesi için İngilizlerin ve Amerikalıların görev yapacağı Ankara koordinasyon komitesi isimli bir birimin kurulmasıydı. Eden'e göre kendileri Londra'dan Washington'daki Amerikan yetkilileri ile Türklerin ihtiyaçlarına ilişkin danışma halinde olsalar da olay yerinde görev yapan uzman tavsiyesi olmadan düzgün kararlara varılamadığını savundu. Türkiye'ye tank yardımı gibi büyük sorunların Londra ve Washington tarafından belirlenebileceği fakat sondaj tesisatı, yapı çelikleri, bakır tel gibi ihtiyaçların ancak Türkiye'de bulunanlar tarafından değerlendirebileceğini ifade etti. Ayrıca bu birimin kurulması, taleplerin yanlışlıkla tekrarlanması ve benzer karışıklıkların yaşanmasının engellenmesinin tek yoluydu. Bu sorunların kendilerinin geçmişte Fransa ile beraber Türkiye'ye yardım yaptığı sırada da yaşandığını belirtti. Amerikalı danışman Matthews, planın genelinden ama özellikle Ankara komisyonundan etkilendiğini belirtti.[61]

İngilizlerin Türklerin yoğunlaşan eleştirileri karşısında kısmen yumuşadığı ve Türkiye'nin savaş malzemesi yardımlarını doğrudan ABD'den alabilmesi fikrine sıcak bakmaya başladığı görülmektedir. Londra bu nedenle 1943 yılının Ocak ayında Türkiye'nin ABD'den doğrudan yardım alabilmesi için kurulacak bir Tedarik Ofisi'nin hazırlıklarına başladı. Ayrıca ABD Dışişleri Bakanlığı, bu kez Türkiye ile ABD arasında doğrudan yazılı bir antlaşma yapılmasını öngören Ödünç Verme-Kiralama Antlaşması taslağı hazırladı. Bu süreçte, 1943 yılının Ocak ayında Üç Büyükler arasında gerçekleşen Kazablanka Konferansı'nda Türkiye askeri konularda İngiltere'nin nüfuz alanına bırakıldı. İngilizlerin ısrarları üzerine ABD, antlaşmanın taslağının Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Ertegün'e gönderilmesini 8 Mart 1943 tarihine erteledi. Taslakta savaş süresince devam edecek Türk-Amerikan işbirliği karşılığında Türkiye'den gümrük ve ticari alanlarda çeşitli tavizlerin verilmesi bekleniyordu. Ne var ki Türk tarafının söz konusu tavizlerden kaygılı olduğu görülmektedir. Türkiye bu nedenle, üstleneceği yükümlülüklerin muğlak olduğunu öne sürerek ABD'nin öne sürdüğü antlaşmayı onaylamayı erteliyordu. Bu süreçte İngiltere 1944 yılında Türkiye'yi savaşa sokabilmek adına son çabalarını sarf ediyordu. İngilizler Ankara'da yürüttüğü görüşmelerin haricinde ABD'ye de Türkiye'ye savaşa aktif olarak katılması yönünde telkinde bulunmasını önerdi. Bunun üzerine Amerikan hükümeti Türklere savaşa katılma çağrısı yaptı. Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun İngiltere'nin 180 bin ton savaş malzemesi ve 68 bin ton benzin vermesi koşulunu öne sürmesi, İngilizlerin ise yardımların hali hazırda zaten yapılmaya devam edildiğini savunması görüşmeleri sürüncemede bıraktı. Bu çabaların sonuçsuz kalması ve Türkiye'nin antlaşmaya ilişkin çekinceleri, antlaşmanın imzalanmasını engelledi. 1944 yılının Şubat ayında Ödünç Verme-Kiralama yardımları kesildi.[62]

59 NARA-867.24/379, (12.08.1942).
60 NARA-867.24/209, (18.03.1942).
61 NARA-867.24/236, (24.03.1942).
62 Karakaş, Türk Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952), s. 145-148.

ABD'nin Ödünç Verme Kiralama kapsamındaki yardımlara ilişkin Ankara Büyükelçisine gönderdiği talimatlarda, demokrasiye ve serbest piyasa ekonomisine ilişkin eğilimleri görülebilmektedir. Arşiv belgelerinde ABD'nin Türkiye'nin demokrasiye geçmesine ilişkin bir telkinde bulunmamasına rağmen ekonomisini liberalleştirmesine önem verdiği görülmektedir. ABD Dışişleri Bakanlığı, 1 Nisan 1942'de Ankara Büyükelçisi Steinhardt'a gönderdiği telgrafta Ödünç Verme – Kiralama kapsamında yardım yapılan ülkelerden savaştan sonra serbest ticaret ve ticari politikalar uygulama sözü vermelerinin beklendiğini belirtti. Ekonomisini serbest hale getirmekten imtina eden devletlerin ise aldıkları malzemelerin ödemesini nakit olmasa da başka türlü yapmasının beklendiği belirtildi. Ayrıca alıcı devletin tedarik ettiği malzemeleri Amerikan Başkanı'nın uygun gördüğü şekilde kullanma sorumluluğu olduğu ve Türk hükümetine bu malzemelerin hibe olduğu fikrinin yerleştirilmemesi gerektiğini iletti. Diğer yandan ABD ile Türkiye arasında ikili bir antlaşma imzalanması konusunun değerlendirildiği ve ileride bu konuda bilgilendirme yapılacağı ifade edildi.[63]

D. **Sonuç**

ABD, İkinci Dünya Savaşı'nın başında tarafsızlığını ilan etmesine rağmen önce Ödünç Verme Kiralama Programı vasıtası ile Müttefik devletlere ve Mihver güçlerine direnme eğilimindeki diğer devletlere askeri ve ekonomik destek verme kararı aldı. 8 Mart 1941 tarihinde yasalaşan ve 11 Mart günü Başkan Roosevelt tarafından onaylanan yasaya göre ABD, kendi milli menfaatleri için güvenliğini hayati önemde bulduğu devletlere ödünç verme, kiralama, trampa gibi araçlarda askeri ve ekonomik destek sağlayabilecekti. ABD'nin söz konusu yasayı hali hazırda yürürlükte olan Peşin Öde-Götür programını yaşadığı ekonomik zorluklar nedeniyle idame ettiremeyen İngiltere için çıkardığı anlaşılmaktadır.

Ne var ki Ödünç Verme Kiralama, İngiltere ile sınırlı kalmadı. ABD'nin Türkiye'yi de Ödünç Verme Kiralama kapsamına alma sürecinde iki devlet arasında yazılı bir antlaşma imzalanmadı. Söz konusu yardımlar Türkiye'ye İngiltere üzerinden gidecekti. Böylece ABD, Türkiye'nin İngiltere'nin nüfuz alanında bulunmasına rıza göstermiş oluyordu. Buna mukabil İngiltere, 12 Ekim 1939 tarihli Üçlü İttifak Antlaşması uyarınca Türkiye'ye vadettiği yükümlülükleri yerine getirmekte yaşadığı zorlukları Amerikan yardımları ile telafi etme eğilimine girdi. Buna göre ABD'den Türkiye'ye gönderilen yardımlar İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik yardım yükümlülüklerine mahsup edilecekti.

Ne var ki programın uygulamasında yaşanan aksaklıklar Türkiye'nin eleştirilerine sebebiyet verdi. İngilizlerin talepleri onaylamama, teslim etmeme, geç teslim etme eğilimlerinin Türkiye'ye zarar verdiğini ve Mihver bloğu karşısında direncini kırdığını savunan Ankara hükümeti, eleştirilerini muhataplarına iletti. Program kapsamında Türkiye'nin doğrudan alım yapma ve İngiltere üzerinden geri transfer olmak üzere iki seçeneği bulunsa da doğrudan alımlarda nakit ödeme yükümlülüğünün bulunması Türkiye'yi ikinci seçeneğe itti. Bununla beraber İngilizlerin uygulamada Türkiye'nin beklentilerine aykırı tutumu, bir süre sonra Ankara'nın doğrudan alım seçeneğini tercih etmesine yol açtı. ABD'li ve İngiliz yetkililerin söz konusu eleştirileri değerlendirdikleri, ABD'nin Türkiye'yi doğrudan alım yöntemine teşvik etme eğiliminde bulunduğu, İngilizlerin ise duruma karşı çıktıkları görülmektedir. İkili müzakerelerin sonucunda Türkiye'ye doğrudan alım yapma konusunda herhangi bir engel koyulmaması ve İngilizlerin Türkiye'nin taleplerini reddetmeleri halinde bunu Washington'la paylaşmaları yönünde revizyonların yapıldığı görülmektedir. Diğer yandan Almanya'nın Ödünç Verme Kiralama programına Türkiye'nin de dâhil olduğunu öğrendiğinde Ankara ile benzer bir ilişki kurmak adına aksiyon aldığı ve mühimmat vaadi verdiği anlaşılmaktadır. ABD'nin Ödünç Verme Kiralama kapsamında Ankara Büyükelçiliği'ne gönderdiği talimatlarda Türkiye'nin demokrasiye ya da çok partili

63 NARA-867.24/241, (01.04.1942).

hayata geçişe özenmesine yönelik değil fakat ekonominin liberalleştirilmesi ve serbest piyasaya öncelik verilmesine yönelik vurguların olduğu görülmektedir.

Kaynakça

A. U.S. National Archives

U.S. National Archives, *Decimal File 867.24, Internal Affairs Of States, Turkey, Equipment And Supplies., November 3, 1941 - December 26, 1942.* Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. *Archives Unbound.* Gale Document Number: SC5011443310

B. Kitap ve Makaleler

AYDEMİR, Şevket Süreyya,(1984), İkinci Adam, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984

BALCI, Ali, (2017), *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, Alfa, İstanbul, 2017

ERHAN, Çağrı, (1996), *Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, S.51, 1996, s. 259-273

HERRING, George C.,(1973), *Aid to Russia, 1941-1945: Strategy, Diplomacy, the Origins of the Cold War*, New York, Columbia University Press, 1973

KARAKAŞ, Nuri,(2013), Türk Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013

KARAKAŞ, Nuri,(2009) *Amerikan "Ödünç Verme ve Kiralama" Yardımlarında Türkiye*, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. *24*(1), 2009, s. 21-52

KAYNAR, Ayşegül Kars- KAYNAR, İhsan Seddar, (2018), ABD-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde "Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması", Övgü Kalkan Küçüksolakj, Abdullah Muhsin Yıldız (ed.), Current Debates in International Relations & Law: Current Debates in Social Sciences Series Volume 24, IJOPEC, 2018, 109-120.

MARTEL, Leon, *LendLease, Loans, and Coming of the Cold War: A Study of the Implementation of Foreign Policy*, Westview Press, Boulder, 1979

ORAN, Baskın, (2006), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* 2006, İletişim Yayınları, İstanbul

SADAK, Necmeddin, *Amerika Birleşik Devletlerinin Yardım Kararı*, Akşam, Mart 11, 1941

SMITH, Charles, (1972), *Lend-Lease to Great Britain 1941-1945*, Southern Quarterly; Hattiesburg , V.10, Iss. 2, 1972, s. 195-208

SOKOLOV, Boris V., (1994), *The Role of Lend-lease in Soviet Military Efforts, 1941–1945*, The Journal of Slavic Military Studies, S.7, N.3, 1994, s. 567-586.

STETTINIUS JR., Edward R.,(1944), *Lend-Lease: Weapon for Victory*, Macmillan Co., New York, 1944

Türk Dış Politikasında 50 Yıl – İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1973

ÜLMAN, Haluk, İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Münasebetleri, 1939-1947, AÜSBF Yayınları, Ankara

WALTON, Francis,(1956), *Miracle of World War II*, Macmillan Co., New York, 1956

YILMAZ, Sait(2017), Türkiye'deki Amerika: İkili İlişkiler ve ABD'nin Örtülü Operasyonları, Kaynak Yayınları, Ankara, 2017.

ZÜRCHER, Erik Jan,(2016), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016

C.Tezler

ÇETİN, Sabit, (2008), İkinci Dünya Savaşı'nda İstanbul ve Trakya'da Alınan Tedbirler: Pasif Korunma ve Tahliye, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008.